

Hoe de proveniershuizen verdwenen in Nederland

Bachelor-thesis

Vervallen St. Jansgasthuis in Hoorn, 1903

Student: Tim van Eenennaam
Studentennummer: 5541328
Premaster Geesteswetenschappen
14-06-2015

Inhoudsopgave

Samenvatting

1. Inleiding: de aard van proveniershuizen.....	3
2. Introductie van onderzoeksvragen.....	4
2.1 Subvragen	
3. Theoretisch kader en voorspelling.....	7
4. Historiografische context.....	9
5. Variabelen bij de onderzoeksvragen.....	11
6. Type bron en bronkritiek.....	12
7. Database.....	14
7.1 Invoeren	
8. Analyse van de gegevens.....	15
8.1 Aantal proveniers, inkomsten en financiële situatie	
8.2 Vergelijkbare andere oorzaken	
9. Conclusies op de subvragen.....	25
10. Conclusies op de hoofdvraag.....	27
10.1 Terugblik op voorspellingen	
10.2 Lessen uit het verleden	
11. Literatuurlijst.....	29

Samenvatting

Proveniershuizen waren in de Nederlandse vroegmoderne samenleving een populaire ouderdomsvoorziening. Deze studie gaat in op de vraag waarom en hoe proveniershuizen uiteindelijk uit de Nederlandse samenleving zijn verdwenen. Door data van de opheffingen van verschillende proveniershuizen met elkaar te vergelijken, wordt gekeken of bepaalde oorzaken bij meerdere opheffingen terugkomen. Ten eerste wordt bekeken of proveniershuizen voor de opheffing een teruglopend aantal proveniers hadden. Ten tweede wordt gekeken naar eventuele financiële problemen voor de opheffingen. Tenslotte wordt er gekeken in hoeverre andere aspecten een rol speelden bij de opheffingen van proveniershuizen, zoals stadsbesturen, de ontwikkelingen in de Franse Tijd (1795-1813) en de Armenwet van 1854. Bij deze laatste aspecten wordt een beschrijvende analyse gegeven met behulp van archiefmateriaal en secundaire bronnen. De eerste twee punten worden met behulp van grafieken en tabellen, gebaseerd op data uit de archieven, geanalyseerd. In de conclusie wordt gesteld dat een teruglopend aantal proveniers en financiële problemen slechts incidenteel een oorzaak was van de opheffing. De ontwikkelingen in de Franse Tijd (1795-1813), de Armenwet van 1854 en voornamelijk de stadsbesturen hadden wel een doorslaggevende rol in de opheffingen van proveniershuizen.

1. Inleiding: de aard van proveniershuizen

Proveniershuizen waren in de vroegmoderne tijd in Nederland een realistische optie voor hulpbehoevende ouderen om de herfst van hun leven door te brengen. Dit soort huizen was vaak opgericht als opvanghuis (ofwel gasthuis) voor een bepaalde zwakkere groep in de samenleving: leprozen of andere zieken, armen of hulpbehoevende ouderen. In de loop der jaren besloot het bestuur van dit soort huizen vaak door de toenemende vraag van ouderenzorg ook betalende personen op te nemen. Dit waren doorgaans ouderen die, tegen betaling van een inkoopsom, gebruik maakten van aangeboden diensten en goederen. Deze kostkopers ofwel proveniers woonden dan voor de rest van hun leven in dit gasthuis.¹ Zij maakten gebruik van wat 'preuves' genoemd worden, vandaar ook de naam proveniers. Onder 'preuves' werden de levensmiddelen (kleding, voedsel & medicijnen) verstaan die een oudere na een eenmalige inkoopsom zouden krijgen. In praktijk waren er ook proveniers die per maand of per jaar betaalden voor zorg. De vraag naar dit soort zorg kwam voort uit het verschijnsel dat ouderen als zij hulpbehoevend werden vaak niet konden terugvallen op hun kinderen of andere familieleden. Arme ouderen waren in dat geval aangewezen op bedeling van de stedelijke armenkas of de diaconie. Andere ouderen vonden de benodigde zorgvoorzieningen in goederen en diensten die zij aan hun gildelidmaatschap overhielden. Ouderen die enig kapitaal hadden opgebouwd konden zorg kopen bij individuen en bij instellingen die proveniers zorg aanboden.² Straten als de Provenierssingel in Rotterdam en de Gasthuisstraat in Zwolle verraden dat dergelijke voorzieningen in de vroegmoderne tijd een prominente plek hadden in steden.

Sommige proveniershuizen bleven tot laat in de twintigste eeuw zorg voorzien aan de zogenaamde kostkopers. Zo sloot het Ritske Boelema Gasthuis in Leeuwarden definitief in 1986 haar deuren.³ Sommige gasthuizen bestaan zelfs nog steeds maar uiteraard niet meer in de vorm die ze hadden. Zorginstellingen die gefinancierd worden door de overheid hebben deze zorg grotendeels overgenomen.

¹ A. Boele, A. Bouman & T. de Moor, 'Commerciële huishoudens? De gevolgen van het Europese huwelijkspatroon en de inzet van niet-familiale hulp als overlevingsstrategie voor ouderen in het vroegmoderne Holland (casus: Leiden)'. In: I. de Vos, K. Matthijs & B. van de Putte (eds.), *Kwetsbare groepen in/en historische demografie. Historisch-demografisch onderzoek in Vlaanderen en Nederland. Jaarboek Historische Demografie 2014* (Leuven/Den Haag 2014) 35.

² Ibidem, 29-35.

³ Site Ritske Boelemagasthuis, Geschiedenis, <http://www.ritskeboelemagasthuis.nl/geschiedenis>. Geraadpleegd op 30-05-2015.

2. Introductie van onderzoeksvragen

Het ontstaan van proveniershuizen in de Republiek is te verklaren, zoals gezegd, door de sterke vraag naar ouderdomsvoorzieningen. Over de factoren die voor de beëindiging van deze zorgvoorzieningen zorgden is echter minder bekend. Er zijn veel vragen die nog niet concreet een antwoord hebben gekregen. Is het zo dat proveniershuizen door een incidentele gebeurtenis werden opgeheven? Een ander bestemmingsplan of een stadsbestuur dat de subsidiekraan dichtdraait? Of kunnen er andere structurele problemen worden aangewezen? Slecht financieel beleid door de jaren heen of simpelweg een lagere zorgvraag vanuit de bevolking waardoor proveniershuizen in moeilijkheden kwamen? In deze studie zal op deze vraag worden toegespijst. Een snelle blik in de archiefinleidingen levert de informatie van de volgende 24 proveniershuizen in verschillende steden op:

Tabel 1: 24 proveniershuizen en hun opheffingsjaar

Proveniershuis	Stad	Opheffing (aantal jaar bestaan)
St. Christoffel Proevenhuis	Zwolle	1673 (59 jaar)
Vilsterenshuizen	Zwolle	1984 (528 jaar)
St. Jorishof	Amsterdam	1860 (493 jaar)
Vergrote of St. Joris Proveniershuis	Haarlem	1821 (114 jaar)
Leprooshuis te Haarlem	Haarlem	1856 (469 jaar)
St. Elisabeths Gasthuis of Groote Gasthuis	Haarlem	1970 (623 jaar)
St. Jacobs Godshuis	Haarlem	1969 (254 jaar)
Barbara Gasthuis	Haarlem	1841 (406 jaar)
St. Bartholomeus Gasthuis	Utrecht	1817 (450 jaar)
St. Anthonie Gasthuis	Utrecht	1817 (378 jaar)
Heilige Kruis Gasthuis	Utrecht	1817 (409 jaar)
St. Maartens Gasthuis	Utrecht	1817 (363 jaar)
St. Apostelgasthuis	Utrecht	1818 (254 jaar)
St. Jobs Gasthuis	Utrecht	1812 (501 jaar)
Ritske Boelema Gasthuis	Leeuwarden	1986 (478 jaar)
St. Anthony Gasthuis	Leeuwarden	1986 (561 jaar)
Leproos- of Proveniershuis	Rotterdam	1886 (483 jaar)
Godshuizen	Middelburg	1812 (469 jaar)
Leprooshuis	Leiden	1676 (300 jaar)
Onze Lieve Vrouwe Gasthuis	Leiden	1589 (324 jaar)
St. Catharinagasthuis	Leiden	1818 (507 jaar)
St. Elisabethgasthuis	Leiden	1773 (392 jaar)
Oud Burgeren Gasthuis	Nijmegen	1946 (136 jaar)
Proveniershuis	Schiedam	1834 (73 jaar)

In de tabel is te zien dat opvallend veel proveniershuizen opgeheven werden in de negentiende eeuw of het einde van de achttiende eeuw. In deze studie zullen naar aanleiding hiervan de opheffingen van meerdere proveniershuizen uit deze periode met elkaar worden

vergeleken. Deze vergelijking komt tot uiting in de volgende vraag die gaat worden beantwoord:

- Welke vergelijkbare kenmerken zijn aanwezig bij de opheffing van proveniershuizen van de achttiende tot de negentiende eeuw?

Het is de moeite waard om op deze vraag een antwoord te formuleren omdat dit inzicht kan geven in een historische verandering die heeft plaatsgevonden in de vraag en aanbod naar een bepaald type ouderdomsvoorziening. In tabel 1 is eveneens te zien dat de proveniershuizen vaak honderden jaren bestonden, al moet wel aangenomen worden dat zij tussentijds getransformeerd werden naar de wensen van de tijd. De proveniershuizen verdwenen niet abrupt door een bepaalde landelijke regelgeving, maar toch is te zien dat ze in de negentiende eeuw geleidelijk uit de samenleving verdwenen. Scherper gesteld, hun specifieke functie (het leveren van zorg voor de rest van het leven van een cliënt tegen een inkoopsom) verdween. Bij geschiedenis kan er niet vanuit gegaan worden dat iets 'zomaar' verandert. Het doel van de onderzoeksvraag is dan ook het vinden van factoren waardoor een bepaalde verandering optrad. Door te kijken naar primaire bronnen uit deze betreffende periode hoop ik duidelijkheid te kunnen geven in het type oorzaken en de aanvullende zaken rondom de opheffing van proveniershuizen.

2.1 Subvragen

I In hoeverre vertonen het aantal proveniers en de inkomsten voor de proveniershuizen in de jaren voor de opheffing een neergaande tendens?

II In hoeverre was er voor de opheffing sprake van financiële moeilijkheden zoals schulden of tekorten?

III Welke overige oorzaken voor de sluiting van het proveniershuizen zijn bekend?

Om de hoofdvraag te kunnen beantwoorden zijn bovengenoemde subvragen opgesteld. Zij geven inzicht in aspecten waarvan verwacht kan worden dat ze een aandeel hebben in de opheffing. De eerste twee subvragen gaan in op twee voor de hand liggende oorzaken. De derde subvraag gaat in op andere factoren die van belang kunnen zijn. Hierbij kan gedacht worden aan een stadsbestuur dat gasthuizen in de stad wil samenvoegen of transformeren. De eerste subvraag gaat in op de vraag of er duidelijk sprake was van een teruglopende vraag naar zorg. De vraag heeft concreet betrekking op het aantal proveniers dat zich aanmeldde en de inkomsten die het proveniershuis hierdoor middels de inkoopsom verwierf. Het antwoord op deze vraag kan iets vertellen over de behoefte onder ouderen naar het soort zorg dat werd aangeboden in de proveniershuizen. Daarom is het zinvol te kijken naar de informatie die beschikbaar is over de proveniers. De tweede subvraag beoogt te kijken naar de financiële situatie. Hierbij wordt gekeken naar eventuele schulden of tekorten van

proveniershuizen. Als proveniershuizen schulden maakten of te hoge uitgaven hadden, is het vanzelfsprekend dat opheffing na een tijd een realistische optie werd. De derde subvraag behandelt andere oorzaken. Het kan gaan om politieke oorzaken, zoals een stadsbestuur dat gasthuizen sommeert samen te gaan, waardoor bepaalde gasthuizen hun deuren moeten sluiten. Er kunnen echter ook praktische redenen in het spel zijn geweest, zoals gebouwen die wellicht te oud werden om nog als volwaardige woningen te dienen. Deze informatie kan de opheffing van de proveniershuizen verhelderen.

3. Theoretisch kader en voorspelling

De opkomst van proveniers kan verklaard worden door het Noord-Europees Huwelijkspatroon. De meest in het oog springende kenmerken van dit patroon is dat mannen en vrouwen op relatief hoge leeftijd trouwden en hierbij ook vaak een eigen huishouden stichtten, los van hun ouders. Als de ouders hulpbehoevend werden, kregen hun zoon of dochter rond deze tijd ook net kinderen. Hoewel deze these uitgaat van gemiddelden is het duidelijk dat veel ouderen in de vroegmoderne tijd niet konden terugvallen op hun kinderen als het ging om ouderdomszorg. De vanzelfsprekendheid dat men op familieleden konden terugvallen bij ouderdom was dus niet aanwezig in dit patroon.⁴ In Noord-Europa ontstonden door dit patroon dus alternatieve ouderdomsvoorzieningen. Zorgvoorzieningen die doorgaans buiten familiale banden omgingen waren hofjes en gasthuizen, bedeling, inkopen van zorg, lijfrente, collectieven als gilden en buurten, contracten met vreemden en contracten met instellingen.⁵ Hofjes en gasthuizen waren eigenlijk bedoeld als zorg voor de armere ouderen maar trokken als bijverdienste ook ouderen aan die betaalden voor de preuves. Vanaf de twaalfde eeuw werd dit soort zorg, waarin een provenier(ster) een contract sluit met een instelling, zichtbaar in West-Europa.⁶ Door de aanmeldingsregisters van het St. Jorishof wordt duidelijk dat de inkoopsum van proveniers tussen 1654 en 1694 gemiddeld 2526 guldens bedroeg. Dit valt te vergelijken met een koopkracht van €22.905 in deze tijd en gesteld kan worden dat dit een behoorlijk bedrag is om ineens uit te geven.⁷ Aangenomen kan worden dat vooral de rijkere ouderen gebruik maakten van een plek in het proveniershuis.

De tijd na de Gouden Eeuw staat echter niet bekend als een tijd van economische voorspoed voor de Republiek. Gesteld kan worden dat van 1670 tot 1800 de Republiek te maken had met een langdurige economische stagnatie.⁸ De relatieve economische achteruitgang kan verklaard worden door een viertal aspecten. Ten eerste een verzwakte machtspositie door negatief uitgevallen conflicten. De Republiek was niet meer in staat om militaire uitdagingen in haar voordeel om te zetten. Dit leidde tot een nederlaag in de Vierde Engelse Oorlog en tot een uiteindelijke bezetting door Frankrijk. Ook resulteerde dit uiteindelijk in het moeten prijsgeven van de koloniale vestigingen. Ten tweede creëerden

⁴ P. Laslett, 'Family, kinship and collectivity as systems of support in pre-industrial Europe: a consideration of the 'nuclear-hardship' hypothesis', in: C. Briggs, S. Hautaniemi, J. Marfany & M.L. Nagata (ed.), *Continuity and Change* (Cambridge 1988) pp. 153-155.

⁵ A. Boele, A. Bouman & T. de Moor, 'Commerciële huishoudens? De gevolgen van het Europese huwelijkspatroon en de inzet van niet-familiale hulp als overlevingsstrategie voor ouderen in het vroegmoderne Holland (casus: Leiden)', 29-36.

⁶ Ibidem, 35.

⁷ Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, 'De waarde van de gulden/euro', <http://www.iisg.nl/hpw/calculate-nl.php>.

⁸ J.L. van Zanden, 'De economie van Holland in de periode 1650-1805: groei of achteruitgang? Een overzicht van bronnen, problemen en resultaten', in: *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden*, 102 (1987), afl. 4, 262.

andere Europese landen modernere productiemethoden waarbij de Republiek achterbleef. De productiemethoden waren afhankelijk van goedkope energie: water en wind. Dit bracht de Republiek haar voorsprong, maar het zorgde ook voor weinig innovatiedrang en daardoor een late industrialisatie. Er werd niet geïnvesteerd in dure productietechnieken en de Republiek ging achterlopen. Ten derde was de institutionele structuur van de Republiek gedecentraliseerd. De personen die zeggenschap hadden over de beschikbare productiemiddelen hadden geen baat bij technische innovaties en deze konden dus ook niet van hogerhand worden opgelegd. Ten vierde had deze rem op vernieuwingen tot gevolg dat de gewesten gezamenlijk een overweldigende schuld hadden opgebouwd die verdere investeringen niet meer mogelijk maakte. Deze gezamenlijke schuld was hoofdzakelijk gecreeërd door de renten van leningen die betaald dienden te worden.⁹

Het verdwijnen van de proveniershuizen in Nederland speelt zich tegelijkertijd af met het economische herfsttij van een natie. Het is overdreven te stellen dat de Republiek in de achttiende eeuw, en het Koninkrijk der Nederlanden na 1815, in diepe armoede waren gevallen. Er kan wel met zekerheid gesteld worden dat de economie stagneerde, vooral ten opzichte van andere Europese (groot)machten.¹⁰ Het is dan ook geen toeval dat in de kasboeken van proveniershuizen rond deze tijd veel rente-inkomsten van staatsobligaties te vinden zijn van de Zweedse en Engelse overheden. Blijkbaar had men meer vertrouwen in deze mogendheden of kreeg men daar meer rente uitgekeerd. Zo vloeide veel kapitaal weg uit de Republiek. In de Republiek hadden de overheid en de bevolking simpelweg wat minder te besteden gekregen door de economische stagnatie.

Door deze economische onzekerheid werd het lastiger voor mensen om geld apart te zetten voor de herfst van hun leven. Gegeven is al dat sparen ook zonder economische crisis niet vaak was weggelegd voor veel mensen in de vroegmoderne Republiek.¹¹ Naar aanleiding van deze informatie voorspel ik dat deze economische neergang ook haar invloed zou krijgen op het aantal proveniers dat zich een plaats in een proveniershuis kon veroorloven. De gewesten dienden door hun schulden namelijk de belastingdruk op te voeren en door de oude gewestelijke privileges mochten zij dit naar eigen goeddunken doen. Dit betekende niet dat de bevolking van de Republiek meteen in armoede verviel, maar het valt wel te verwachten dat een enigszins dure ouderdomsvoorziening als een proveniershuis een minder gekozen alternatief werd. De primaire bronnen moeten er echter uitsluitsel over geven of de afname van het aantal proveniers een gezamenlijk kenmerk was van opgeheven proveniershuizen.

⁹ F. Wielenga, *Geschiedenis van Nederland. Van Opstand tot heden* (Amsterdam 2012) 185-188.

¹⁰ *Ibidem*.

¹¹ M.H.D. van Leeuwen, *De Rijke Republiek* (Amsterdam 2000), 66.

4. Historiografische context

In de historiografie is er gelimiteerde informatie beschikbaar over de opheffing van proveniershuizen. Bij de studies gericht op specifieke proveniers- en gasthuizen komt de opheffing natuurlijk al wel ter sprake. Zo beschrijft S. Meersseman in zijn studie over een proveniershuis in Gent hoe dit huis uiteindelijk ten onder ging aan een conflict van religieuze en politieke aard.¹²

Uit de bestaande studies en inleidingen van archieven van proveniers- en gasthuizen kan met enige terughoudendheid geconcludeerd worden dat proveniers- en gasthuizen voor de opheffing vaak al een andere stap hebben gezet, namelijk het sluiten van een bepaald publiek gedeelte van het gasthuis. Zo beschrijft J.H. van Mosselveld in zijn studie over Godshuizen in Geertruidenberg dat het Gast- en H. Geesthuis wegens te hoge kosten de deuren van het gasthuis sloot om het Oude Vrouwenhuis en het Weeshuis in stand te kunnen houden.¹³ J. Spaans beschrijft in haar studie over de armenzorg in Friesland hoe het stadsbestuur ingreep toen in de zeventiende eeuw het proveniershuis in Franeker aanzienlijke schulden bleef maken. Het stadsbestuur stond lange tijd garant voor de financiën van het huis, maar besloot rond 1657 en 1658 zich volledig terug te trekken en daarbij het geschonken bezit terug te vorderen. Het proveniershuis ging hierna door als kleinere private fundatie en verloor de functie als klassiek stadsgasthuis.¹⁴

Informatie van het St. Anthony Gasthuis in Leeuwarden laat zien dat er ook gasthuizen wisten te ontsnappen aan een opheffing in de negentiende eeuw en konden doorbestaan tot in de jaren '80 van de twintigste eeuw. De doelstellingen van het proveniershuis waren inmiddels wel 'ruim geïnterpreteerd'.¹⁵

Deze studies vertellen over de oorzaken van de opheffing van de individuele proveniershuizen. Een studie die de oorzaken van opheffing van verschillende proveniershuizen uit verschillende steden naast elkaar zet is er niet. Deze studie van verkennende aard tracht die leegte in te vullen en overeenkomstige kenmerken te zoeken in de oorzaken van opheffingen. Het nieuwe perspectief van deze studie, het combineren van verschillende soorten opheffingsinformatie, biedt uiteraard niet meteen een sluitend antwoord op de vraag waarom proveniershuizen langzaam uit de samenleving verdwenen. Hiervoor is nog meer informatie van verschillende andere proveniershuizen nodig. Het kan ook zijn dat het verdwijnen van proveniershuizen een geheel andere oorzaak heeft dan het teruglopen van de vraag naar zorg of slecht financieel beheer. Ook de vergelijkbare

¹² S. Meersseman, *Het "Sente Jacopshuus up Nieuwland" te Gent. Godshuis of politieke instelling.* – HMGOG, nr. XLV (1991) 29-31.

¹³ J.H. van Mosselveld, 'De stedelijke Godshuizen van Geertruidenberg', in: *Jaarboek van de geschied- en oudheidkundige kring van Stad en Land van Breda "De Oranjeboom"*, nr. 84 (1965) 31.

¹⁴ J. Spaans, *Armenzorg in Friesland 1500-1800: publieke zorg en particuliere liefdadigheid in zes Friese steden Leeuwarden, Bolsward, Franeker, Sneek, Dokkum en Harlingen* (Hilversum 1997) 143-145.

¹⁵ Sint Anthony Gasthuis, 'Geschiedenis van het Sint Anthony Gasthuis te Leeuwarden (deel 2)', <http://www.sintanthonygasthuis.nl/info.asp?objectid=24> geraadpleegd 06-06-2015.

kenmerken die in deze studie bij de opheffing van proveniershuizen worden aangetroffen kunnen slechts een gedeeltelijke of onbelangrijke oorzaak blijken te zijn.

5. Variabelen bij de onderzoeksvragen

Om de subvragen te beantwoorden, zijn er variabelen opgesteld die meetbaar dienen te zijn. Voor de eerste subvraag zijn 'aantal proveniers' en 'inkomsten van proveniers' de variabelen. Met 'inkomsten van proveniers' worden de inkomsten bedoeld die het gast- of proveniershuis verwierf aan de proveniers. Hierbij moet gedacht worden aan inkoopsommen, landpacht, erfpacht, legaten (erfenissen) en de huis-, kelder- en zolderhuur. Voor de tweede subvraag zijn de variabelen: 'overige inkomsten', 'uitgaven wegens schuldaflossing', 'vaste lasten', 'overige lasten' en 'tekort'. Met de 'overige inkomsten' worden de inkomsten bedoeld die niet per se verkregen zijn middels gebruikers van het gasthuis. Het kan gaan om giften, verkocht bezit, subsidie of renten. Met 'uitgaven wegens schuldaflossing' wordt renten bedoeld die betaald moet worden over een geleend bedrag of aangekocht kapitaal. Onder 'vaste lasten' worden levensmiddelen, belastingen en lonen personeel verstaan. Dit soort uitgaven wordt beschouwd als 'vast' omdat ze voor elk proveniershuis maandelijks moesten worden betaald. 'Overige lasten' kunnen diverse zaken zijn waar men per maand/jaar een bedrag aan spendeerde. Anders dan vaste lasten zijn dit niet uitgaven die elke maand (of zelfs elk jaar) relevant waren. Ze worden in de kasboeken dan vaak aangegeven als 'Nihil'. Gedacht kan worden aan medicijnen, doktersrekeningen, reparaties, begrafenissen, uitgekeerde lijfrenten, onvoorziene uitgaven en overige uitgaven. Door deze variabelen kunnen er conclusies worden getrokken over de populariteit (aantal proveniers dat nog aanwezig was) en de staat van de financiën van het proveniershuis (schulden of tekorten). Voor de laatste subvraag zijn geen variabelen opgesteld. Dit heeft met de vraagstelling te maken. De vraag heeft een dusdanig open karakter dat het opstellen van variabelen hiervoor niet mogelijk is. Er wordt bij deze oorzaken in de analyse wel vooral gekeken naar oorzaken die bij de opheffing van meerdere proveniershuizen terugkomt. Voor het beantwoorden van deze subvraag wordt gebruik gemaakt van secundaire literatuur. Ik maak hiervoor gebruik van de informatie die al bekend is van de opheffing over bepaalde proveniershuizen.

6. Type bron en bronkritiek

De bronnen die geschikt worden geacht om de subvragen te beantwoorden zijn in de eerste plaats gericht op de proveniers en de financiën van het proveniershuis. De bronnen die voornamelijk zullen worden bekeken, hebben betrekking op het geldelijk beheer. Deze zijn naar alle waarschijnlijkheid in de archieven van verschillende proveniershuizen nog te vinden en maken daarom een vergelijking mogelijk. Nuttige bronnen voor deze studie zijn waarschijnlijk de kasboeken, grootboeken en rekeningen. Ook de registers van proveniers zijn nuttige documenten, mits deze echter beschikbaar zijn uit de specifieke periode. Zoals al eerder is vermeld, werden opvallend veel proveniershuizen in de negentiende eeuw opgeheven. De bronnen behoren tengevolge te dateren van eind achttiende tot het einde van de negentiende eeuw. Het is gezien de subvragen van belang dat de bronnen dateren uit de jaren vlak voor de opheffing van het betreffende proveniershuis.

Het voordeel van bronnen met betrekking tot geldelijk beheer is dat veel proveniershuizen dit nauwkeurig bijhielden. De leesbaarheid van dit soort documenten vormt geen obstakel bij het onderzoeken van de materie. Een nadeel van dit soort documenten is, dat in acht genomen moet worden dat de opgetekende getallen niet altijd daadwerkelijk iets zeggen over de werkelijke financiële toestand van de proveniershuizen. Zo is het bijvoorbeeld in het Grootboek van het St. Jorishof in Amsterdam onduidelijk of het gaat om begrote inkomsten en uitgaven of de werkelijke inkomsten en uitgaven, deze lopen door elkaar. Een begroting is uiteraard sluitend gemaakt en kan daarom een misleidend beeld schetsen. Er is wel een manier om te bekijken of het huis schulden maakte. De renten die onder uitgaven begroot zijn verraden echter wel dat een proveniershuis kosten had door leningen. Een ander nadeel van deze bronnen is dat ze soms niet helemaal specifiek zijn. In kasboeken van kleinere proveniershuizen worden slechts de inkomsten en uitgaven berekend zonder specificatie van de categorieën. Het kan op deze manier lastig zijn een relevant vergelijk te maken als bij bepaalde archieven data ontbreken die bij de andere archieven wel aanwezig zijn. Het is daarom mogelijk dat de data van bepaalde proveniershuizen eruit springen omdat de informatie hiervan overvloedig is terwijl de data van andere proveniershuizen slechts gebruikt kunnen worden als aanvullende- of achtergrondinformatie.

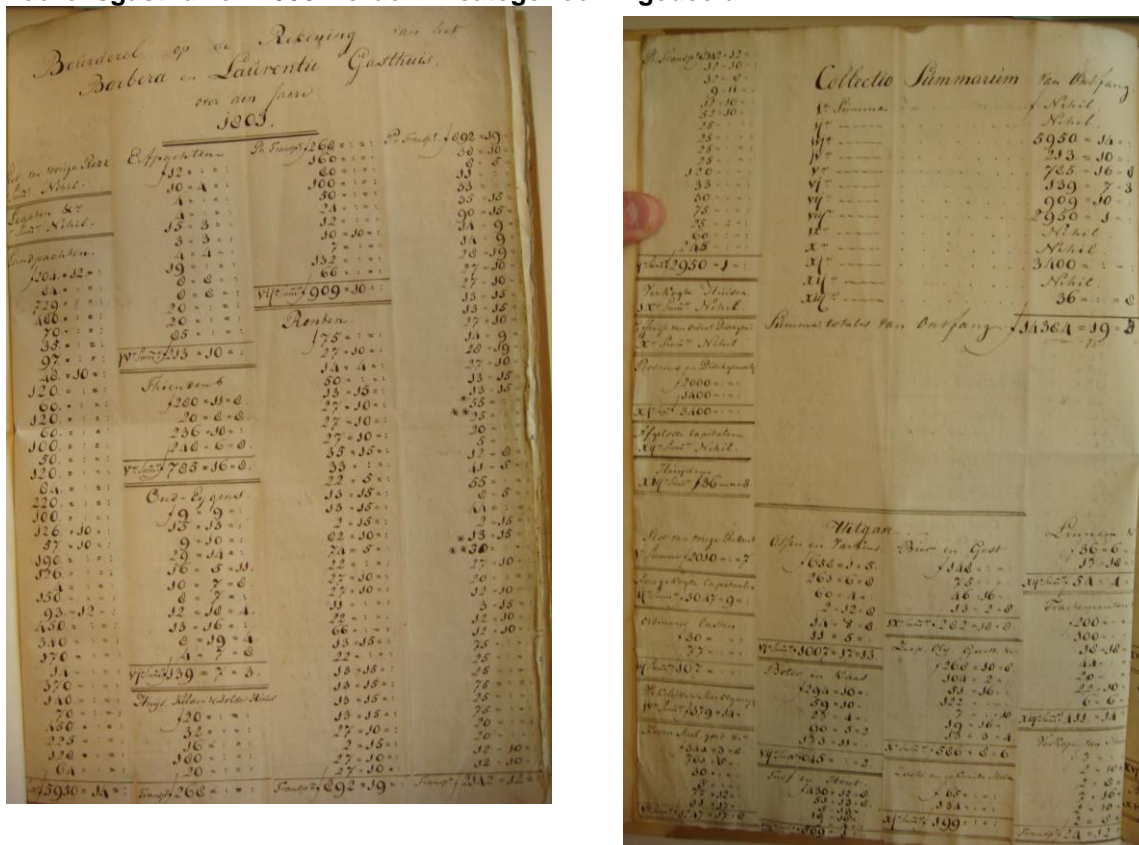
De meest volledige bronnen werden gevonden in Haarlem. Voor de gegevens over het aantal proveniers en de inkomsten hiervan per jaar werden de registers van de verhuring van de woningen aan de proveniers gebruikt van 1797-1817¹⁶ en 1817-1826.¹⁷ De totale inkomsten en uitgaven per jaar konden teruggevonden worden in de Registers van

¹⁶ Noord-Hollands Archief, Registers van de verhuring van de woningen aan de proveniers, 1707-1826. Met alfabetische klapper op bewoners (1779-1816), archiefnummer 1570, inventarisnummer 11.

¹⁷ N.H.A., Registers van de verhuring van de woningen aan de proveniers, 1707-1826 (1816-1826), 1570, inv. nr. 12.

inkomsten en uitgaven (kasboeken).¹⁸ In Utrecht waren de meeste data beschikbaar van het Heilige Kruis Gasthuis. In de rekeningen van de eerste huismeester konden zowel het aantal proveniers (het aantal gepachte huizen in ieder geval) als de inkomsten en uitgaven worden achterhaald.¹⁹ Deze rekeningen zijn eveneens gebruikt om de financiële situatie van het Sint Anthonie Gasthuis te bekijken.²⁰ Van de Sint Barbara- en Sint Laurens gasthuizen en het Sint Bartholomeus Gasthuis waren deze data van minder jaren aanwezig of waren deze onduidelijk gestructureerd bij andere jaren. Desalniettemin werden ook van deze gasthuizen de rekeningen van de eerste huismeester gebruikt.²¹ ²² Van het Sint Jorishof in Amsterdam werden de financiële data verzameld via het grootboek.²³ De informatie van het aantal aanwezige proveniers was, al dan niet bewust, vaak niet aanwezig en moest via alternatieve wegen worden berekend, bijvoorbeeld door het kijken hoeveel huizen er verpacht of bewoond werden.

Abbeelding 1&2: Voorbeeld van rekening. De inkomsten van de S. Barbara- en S. Laurens gasthuizen 1806 worden in categorieën ingedeeld.

¹⁸ N.H.A., Registers van ontvangsten en uitgaven, 1707-1779, 1813-1821 (1813-1821), 1570, inv. nr. 123.

¹⁹ Utrechts Archief, Rekeningen van de eerste huismeester van het gasthuis, 1486/87-1811 (met hiaten) (1801/02-1811), archiefnummer 709, inventarisnummer 1856-27.

²⁰ U.A., Rekeningen van de eerste huismeester, 1671/72-1758/59 (met hiaten), 1772/73-1811/12 (1796/97-1811/12), 709, inv. nr. 2003-8.

²¹ U.A., Rekeningen van de eerste huismeester (in 1810 de rentmeester) van het gasthuis, 1676-1810 (met hiaten) (1801, 1806 en 1810), 709, inv. nr. 1284-21, 1284-22 en 1284-23.

²² U.A., Rekeningen van de eerste huismeester (vanaf 1734 van de rentmeester) van het gasthuis, 1461/62-1809/10 (met hiaten), 1811-1814 (1811-1814), 709, inv. nr. 1623-25.

²³ Stadsarchief Amsterdam, Grootboek. (1798-1860), archiefnummer 369, inventarisnummer 362.

7. Database

Voor deze studie wordt een Excel database gebruikt die het mogelijk maakt bepaalde informatie te combineren. In de database staan verschillende proveniershuizen en de jaartallen van de documentatie. De jaartallen zijn gekozen in een periode vlak voor de opheffing van het proveniershuis, dit zijn meestal simpelweg de laatste archiefstukken die beschikbaar zijn. Aan de hand van het aantal proveniers en de inkomsten die het proveniershuis door verzorging van proveniers verwierf kan gekeken worden of er vanuit de samenleving nog voldoende vraag was naar ouderdomsvoorzieningen in een proveniershuis. De totale uitgaven en inkomsten worden automatisch berekend in de desbetreffende kolommen. Door de totale uitgaven en inkomsten kan gekeken worden naar de tekorten of winsten dat jaar. Voor de volledigheid zijn ook zaken als de stad, jaar van uiteindelijke opheffing en het aantal jaren vanaf het gemeten jaartal tot de uiteindelijke opheffing van het proveniershuis vermeld. In de laatste kolom is een zogenaamde proveniersratio toegevoegd. In deze kolom wordt in procenten berekend wat het aandeel is dat het proveniershuis dat jaar aan proveniers verdienden ten opzichte van de totale inkomsten.

Abbeelding 3: Gedeelte database kolom/rij-indeling

A	B	C	D	E	F	G	H	I	J	K	L	M	N	O	P	Q	R
#	Proveniershuis	Stad	Jaar	Aant. proveni	In door proveni	Overige inkomst	Uit door schul	Vaste last	Overige last	Inkomsten t	Uitgaven t	Tekort/h	Jaar op	Jaren van ophe	Proveniersin	komsten ratio	
2	1 S. Barbara-S. Laurens gasthuizer	Utrecht	1801		10472	3312	5057	6667	4262	14384	15396	-1602	1817	16	72,8%		
3	2 S. Barbara-S. Laurens gasthuizer	Utrecht	1806		6652	2333	9510	3014	12143	14857	-2714	1817	11	45,2%			
4	3 S. Barbara-S. Laurens gasthuizer	Utrecht	1810		6068	9309	1769	6060	8641	15977	16470	-493	1817	7	36,0%		
5	4 S. Antonio gasthuis	Utrecht	1801		2000	2600	1621	3062	1161	4600	5789	-1189	1817	16	43,5%		
6	5 S. Antonio gasthuis	Utrecht	1802		0	3799	1199	3135	1038	3799	5372	-1573	1817	15	0,0%		
7	6 S. Antonio gasthuis	Utrecht	1803		3503	3850	3352	2813	2150	7353	6315	-962	1817	14	47,6%		
8	7 S. Antonio gasthuis	Utrecht	1804		0	2653	1617	3064	910	2653	5591	-2938	1817	13	0,0%		
9	8 S. Antonio gasthuis	Utrecht	1805		705	3831	2338	2882	964	4536	6784	-2248	1817	12	15,5%		
10	9 S. Antonio gasthuis	Utrecht	1806		2100	2704	2248	3164	742	4804	6154	-1350	1817	11	43,7%		
11	10 S. Antonio gasthuis	Utrecht	1807		0	2424	1350	1921	628	2424	3899	-1475	1817	10	0,0%		
12	11 S. Antonio gasthuis	Utrecht	1808		0	3869	1474	1558	534	3869	3556	303	1817	9	0,0%		
13	12 S. Antonio gasthuis	Utrecht	1809		0	1867	1300	1035	735	1867	2310	-1103	1817	8	0,0%		
14	13 S. Bartholomeus gasthuis	Utrecht	1810	20	3116	2829	118	4429	1456	5945	6003	-58	1817	7	52,4%		
15	14 S. Bartholomeus gasthuis	Utrecht	1811	12	1785	6414	3111	3062	549	8199	6722	1477	1817	6	21,8%		
16	15 S. Bartholomeus gasthuis	Utrecht	1812	17	2201	1977	72	2767	608	4178	3447	731	1817	5	52,7%		
17	16 H. Kruis Gasthuis	Utrecht	1802		335	5135	260	3997	514	6070	4771	1299	1817	15	15,4%		

7.1 Invoeren

Voor deze studie zullen rond de vijftig gevallen worden ingevoerd. Een geval betreft een proveniershuis waaraan data van een bepaald jaar zijn gekoppeld. Deze vijftig gevallen zullen voortkomen uit de archieven van minimaal vijf proveniershuizen. Twee van deze proveniershuizen zullen uitgebreid worden behandeld omdat van deze de benodigde variabelen ruimschoots aanwezig zijn. Het verzamelen van de data in de archieven is een tijdrovende klus, gezien de kasboeken, grootboeken en andere overzichten van inkomsten en uitgaven vaak, of te summier, of te gedetailleerd worden weergegeven. Hierdoor is het filteren van de benodigde gegevens en deze invoeren in de database een klus die gemakkelijker zou zijn als van elk proveniershuis de rekeningen op dezelfde manier zouden zijn weergegeven. Het verzamelen van de gegevens heeft uiteindelijk vier dagen in het Utrechts Archief, twee dagen in het Noord Hollands Archief en één dag in het Amsterdams Archief gekost. Het feit dat de informatie niet eerder is gedigitaliseerd of structureel weergegeven is hier mede debet aan.

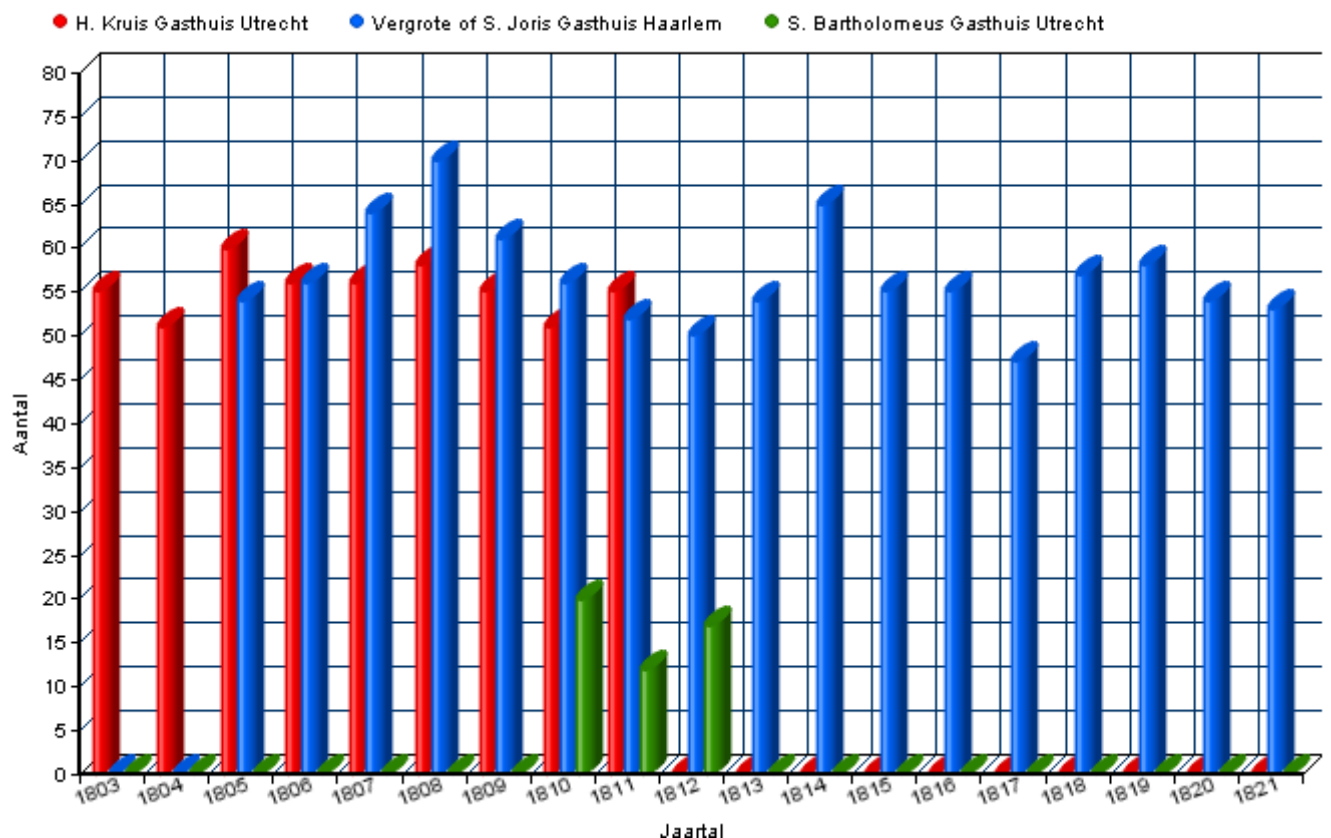
8. Analyse van gegevens

De analyse van de informatie zal tweedelig zijn. In het eerste gedeelte zullen de verzamelde data die van toepassing zijn op de eerste twee subvragen worden uiteengezet door middel van tabellen en grafieken. Het gaat hier om het aantal proveniers en de inkomsten die proveniershuizen hierdoor verwierven en de financiële situatie van de proveniershuizen in de jaren voor de opheffing. De grafieken en tabellen zullen worden ondersteund door begeleidende tekst. In het tweede gedeelte zal de derde subvraag worden behandeld. Andere mogelijke, vergelijkbare oorzaken van opheffing worden besproken door secundaire literatuur aan te halen en hierbij voorbeelden uit archiefmateriaal te tonen.

8.1 Aantal proveniers, inkomsten en financiële situatie

Van het Heilige Kruis Gasthuis en het Sint Bartholomeus Gasthuis in Utrecht en het Vergrote- of Sint Joris Gasthuis in Haarlem zijn de gegevens van de aanwezige proveniers aanwezig. De aanwezige gegevens zijn bij elkaar gevoegd in de volgende grafiek:

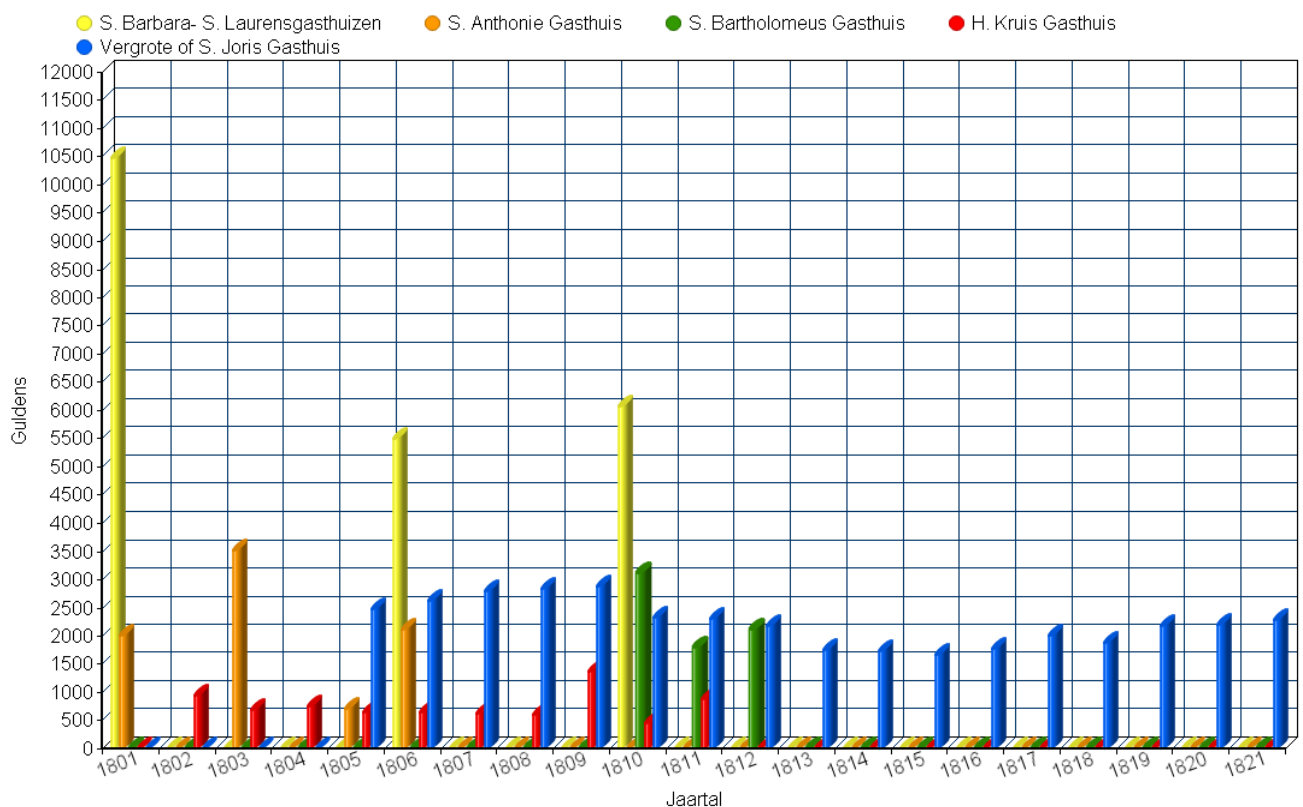
Grafiek 1: Aantal proveniers aanwezig

In grafiek 1 is te zien dat het aantal proveniers van de drie gasthuizen in de jaren voor de opheffing geen opvallende pieken of dalen bevatte. Over 17 jaren had het Vergrote- of S. Joris Gasthuis in Haarlem een gemiddelde van 56,5 proveniers. Het aantal varieerde van 47

proveniers in 1817 tot 70 proveniers in 1808. Ook het Heilige Kruis Gasthuis in Utrecht zat rond dat gemiddelde. Over 9 gemeten jaren waren hier gemiddeld 55,2 proveniers aanwezig. Te zien is dat het Sint Bartholomeus Gasthuis minder proveniers had, in de 3 gemeten jaren gemiddeld 16,3. De grafiek laat zien dat er geen duidelijke daling is, noch een duidelijk stijging in het aantal aanwezige proveniers. Dat er relatief veel of weinig proveniers in het gasthuis aanwezig waren zegt niet voldoende. Daarom moet ook gekeken worden naar de inkomsten die het proveniershuis hieraan overhield. Het zou bijvoorbeeld kunnen dat de weinige proveniers die aanwezig waren wel voor flinke bedragen zorg inkochten of een huis pachtten. Om dit inzichtelijk te maken is een grafiek gemaakt met data van de Utrechtse gasthuizen en het gasthuis in Haarlem. De Sint Jorishof in Amsterdam is buiten beschouwing gelaten vanwege het ontbreken van de benodigde data (voor de opheffingsperiode) in de bronnen. In de grafiek zijn de zogenaamde proveniersinkomsten in guldens weergegeven, ervan uitgaande dat fl.1.000 in 1810 ongeveer een koopkracht heeft van €7.082 anno 2015.²⁴

Grafiek 2: Proveniersinkomsten Utrecht & Haarlem

In grafiek 2 valt ten eerste het oog op de hoge proveniersinkomsten van de S. Barbara- S. Laurens gasthuizen. In de archiefstukken valt te zien dat deze hoge inkomsten voornamelijk

²⁴ Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, 'De waarde van de gulden/euro', <http://www.iisg.nl/hpw/calculate-nl.php>.

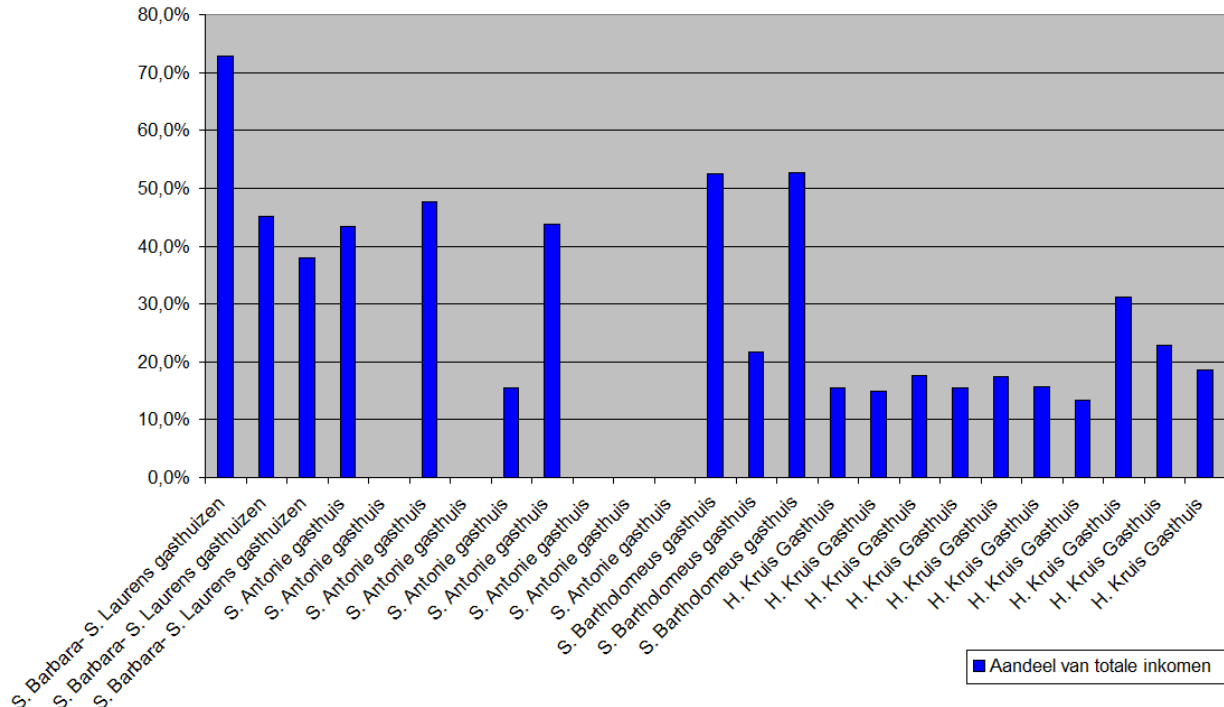
te danken waren aan hoge bedragen voor het gepachte land en voor de preuves.²⁵ Hoewel deze inkomsten in 1806 vrijwel gehalveerd waren, bleven de bedragen ten opzichte van de andere gasthuizen bovengemiddeld.

Ten tweede valt op dat er de nodige data ontbreken. In de meeste andere gevallen is dat ook zo, hoewel er uitzonderingen zijn. Zo waren de proveniersinkomsten voor het S. Anthonie Gasthuis in 1802, 1804 en 1807-1809 simpelweg fl.0. De proveniersinkomsten van het S. Anthonie Gasthuis werden dus in de kasboeken aangegeven als nihil.

Tenslotte valt op dat de proveniersinkomsten, op die van de S. Barbara- en S. Laurens gasthuizen en het S. Anthonie na, een redelijk stabiele lijn volgen. De proveniersinkomsten van het Vergrote- of S. Jorisgasthuis volgen een golvende lijn en de proveniersinkomsten van het H. Kruis Gasthuis, die betrekkelijk laag zijn, vertonen geen neergaande tendens. In de gemeten jaren voor de opheffing waren de proveniersinkomsten in de gemeten gasthuizen gemiddeld fl.1.970.

Naast de proveniersinkomsten is het relevant om te kijken naar de zogenaamde proveniersinkomsten-ratio. Deze ratio berekent wat het aandeel proveniersinkomsten van de totale inkomsten van het gasthuis is. Dit geeft inzicht over de afhankelijkheid van het gasthuis van de proveniersinkomsten. Dit getal is gegeven in procenten.

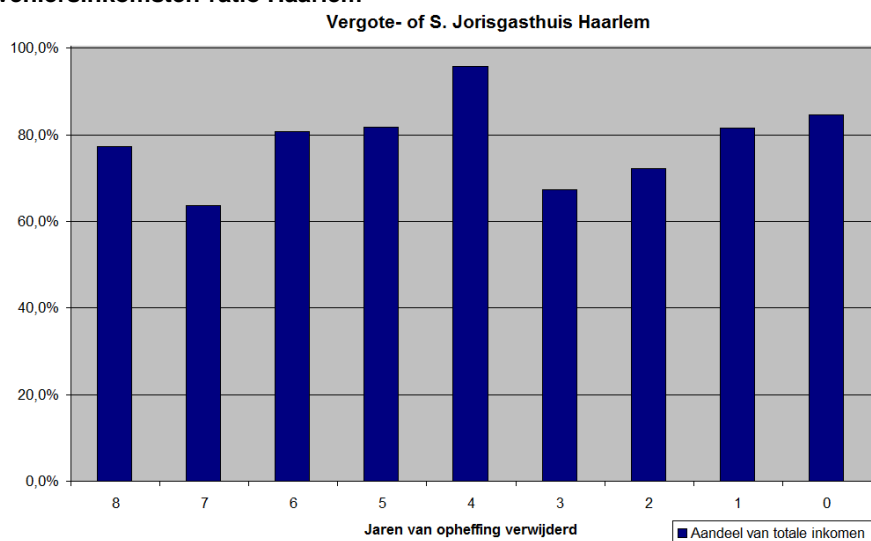
Grafiek 3: Proveniersinkomsten-ratio Utrecht

²⁵ U.A., Rekeningen van de eerste huismeester (in 1810 de rentmeester) van het gasthuis, 1676-1810 (met hiaten) (1801, 1806 en 1810), 709, inv. nr. 1284-21, 1284-22 en 1284-23.

Opvallend in grafiek 3 is het lage percentage bij de meeste gasthuizen. Van de meeste gemeten gevallen zit de proveniersratio onder de 50%. In veel jaren maakten de proveniersinkomsten minder dan de helft van het totale inkomen uit in de Utrechtse gasthuizen. De S. Barbara- en S. Laurens gasthuizen laten in 1801 het grootste percentage zien: 72,8%. In de jaren hierna is er een afname te zien bij dit gasthuis. Voornamelijk bij het S. Antonie Gasthuis zijn in veel jaren de percentages 0%, de inkomsten waren in die jaren uiteraard ook fl.0. Bij de overige gasthuizen is geen af- of toename te zien in het percentage proveniersinkomsten van de totale inkomsten. De percentages zijn echter laag als we deze vergelijken met de percentages van het Vergrote- of S. Jorishof in Haarlem.

Grafiek 4: Proveniersinkomsten-ratio Haarlem

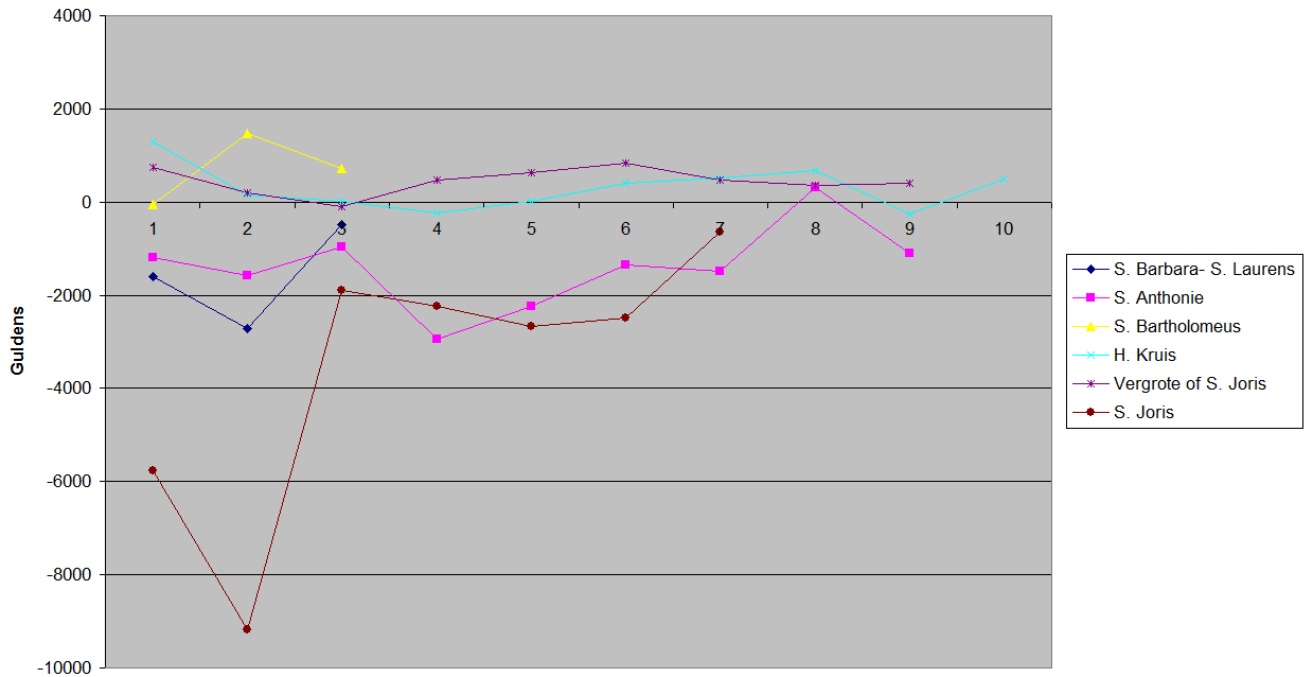

In grafiek 4 is zichtbaar dat het Vergrote- of S. Jorishof in Haarlem in grote mate afhankelijk was van de proveniersinkomsten. In 1817, als het gasthuis vier jaren van de opheffing verwijderd is, komt zelfs 95,8% van de totale inkomsten van proveniers. Gemiddeld is dit in acht gemeten jaren 78,3%. In deze jaren zakt het percentage ook niet onder de 60%. Ook bij het Vergrote- of S. Jorishof is geen neergaande tendens zichtbaar bij de percentages.

De financiële informatie is van alle gemeten gasthuizen aanwezig. Door de totale inkomsten en uitgaven kan worden gekeken naar de winsten of verliezen die de gasthuizen hadden in de jaren voor de opheffing. Deze gegevens zijn samengevoegd in een grafiek. De gemeten jaren laten zien of het proveniershuis voor de opheffing teveel geld uitgaf aan schulden, een tekort of het afbetalen van leningen. Een geval apart is het S. Jorishof in Amsterdam. In de data die voor de grafiek zijn gebruikt, zijn alleen de bedragen opgenomen die aan aflossingen en renten werden besteed. In van 1743 tot 1857 had men namelijk een lopende

schuld opgebouwd van fl.771.502.²⁶ Dit bedrag is vergelijkbaar met €7.513.060 anno 2015.²⁷ Dit bedrag werd niet steeds in de jaarlijkse kasboeken opgenomen. In de grafiek zijn op de x-as de gemeten jaren gezet. Gezien de verschillen konden de jaartallen niet ingevoegd worden. X=1 is dus het eerste gemeten jaar. Voor het S. Jorishof is dit bijvoorbeeld 1854 terwijl bij het S. Anthonie Gasthuis het eerste gemeten jaar 1801 is.

Grafiek 5: Tekort/winsten proveniershuizen voor de opheffing

Opvallend in grafiek 5 is uiteraard de lijn van het S. Jorishof die zich niet lijkt te kunnen ontworstelen van jaarlijkse tekorten. Het S. Jorishof had nog wel behoorlijke inkomsten maar de uitgaven waren ook enorm (de inkomsten van het S. Jorishof waren in 1854 bijvoorbeeld nog steeds fl.57.691). Ruim de helft van de uitgaven werd besteed aan het afbetalen van schulden of het betalen van rente op leningen in de jaren voor de opheffing.²⁸ Ook het S. Anthonie Gasthuis en de S. Barbara- en S. Laurens gasthuizen hebben stevast jaarlijkse tekorten in de jaren voor de opheffing. Aan de andere kant zijn de overige gasthuize financieel gezond in de jaren voor de opheffing. Ook zij hadden uitgaven aan het afbetalen van schulden of renten van leningen maar dit was geen aanleiding voor jaarlijkse tekorten. Gemiddeld hadden de gasthuizen bij elkaar jaarlijks een tekort van fl. 804.

²⁶ Stadsarchief A'dam, Grootboek, 369, inv. nr. 362.

²⁷ Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, 'De waarde van de gulden/euro', <http://www.iisg.nl/hpw/calculate-nl.php>.

²⁸ Stadsarchief A'dam, Grootboek, 369, inv. nr. 362.

Om te kijken of er een verband bestaat tussen een lage proveniersinkomsten-ratio en een jaarlijks tekort zijn deze bij elkaar gevoegd in een tabel. In de tabel worden B. de jaren genoteerd waarin het aandeel proveniersinkomsten van de totale inkomsten onder het gemiddelde lag (39%) en C. de jaren waarin het gasthuis een tekort had. De overeenkomsten tussen B en C worden in kolom D weergegeven.

Tabel 2: Verband lage proveniersinkomsten-ratio en tekorten

A. Gasthuis (gemeten jaren)	B. Jaren met minder dan 39% proveniersinkomsten-ratio	C. Jaren met tekort	D. Overeenkomsten B+C
Vergrote- of S. Jorisgasthuis (8)	-	1815	-
S. Bartholomeus (3)	1811	1810	-
S. Barbara- S. Laurengasthuizen (3)	1810	1801, 1806, 1810	1810
H. Kruis Gasthuis (9)	1802-1811	1805, 1810	1805, 1810
S. Antonie Gasthuis (8)	1802, 1804, 1805, 1807-1809	1801-1807, 1809	1802, 1804, 1805, 1807, 1809
S. Jorishof (0)	-	-	-

In tabel 2 is te zien dat bij de meeste gasthuizen geen evident verband is tussen jaren met een ondergemiddelde proveniersinkomsten-ratio en de jaren met een tekort. Het S. Anthonie Gasthuis is hier een uitzondering op. Van de jaren waarin het aandeel proveniersinkomsten minder dan 39% van het totale inkomen bedroeg, eindigden de meeste ook in een tekort.

8.2 Vergelijkbare andere oorzaken

Tijdens het verzamelen van de data met betrekking tot de proveniers, de proveniersinkomsten en de financiële situatie werden er in de archiefstukken ook andere vergelijkbare kenmerken teruggevonden. Het gaat hier om zaken die niet per definitie met het teruglopen van de vraag naar de ouderdomsvoorziening of financiële problemen te maken hebben. Een drietal zaken wordt in deze analyse behandeld: de rol van de stadsbesturen, de Franse Tijd (1795-1813) en de Armenwet van 1854.

De rol van stadsbesturen

In 1857 werd er bij het S. Jorishof in Amsterdam een brief bezorgd voor de heren regenten. De boodschap van de brief zal niet een als donderslag bij heldere hemel zijn gekomen, de wolken pakten immers al langer samen boven het S. Jorishof. In de brief van het stadsbestuur Amsterdam stond namelijk dat de bezittingen en kas van het S. Jorishof

werden overgenomen door ditzelfde stadsbestuur. De reden hiervoor was de grote schuld van het S Jorishof en het feit dat de regenten wederom subsidie nodig hadden. De claim van de regenten dat het stadsbestuur mede debet was aan de hachelijke financiële situatie (het stadsbestuur verbood het S. Jorishof namelijk geruime tijd om proveniers aan te nemen) werd terzijde geschoven. Aangezien het S. Jorishof in de oorsprong een Leprooshuis was, meende het stadsbestuur dat zij zich ook tot die taak moesten beperken. Het aannemen van proveniers en het hierdoor verwerven van extra inkomsten zou helemaal niet nodig zijn als het S. Jorishof zich gewoon aan haar taken hield waarvoor het betaald kreeg. Men was er bij het stadsbestuur waarschijnlijk wel van op de hoogte dat dit proveniersverbod bij het S. Jorishof bewust niet werd nageleefd, maar dat deed er ook niet meer toe. De regenten werden verantwoordelijk gehouden voor de financiële wantoestand, kregen hun ontslag en het stadsbestuur maakte een einde aan het S. Jorishof.²⁹

Het lijkt erop dat tussen stadsbesturen en gasthuizen een haat-liefdeverhouding bestond. Aan de ene kant subsidieerden stadsbesturen vaak gasthuizen, maar ze beperkten deze ook tegelijk. Het stadsbestuur van Amsterdam verbood bijvoorbeeld het S. Jorishof van 1751 tot 1759 ook al om proveniers aan te nemen.³⁰ De reden hiervoor was dat het stadsbestuur door middel van subsidie een gasthuis mede mogelijk maakte en er daarom belang bij had dat het gasthuis zich voornamelijk bezighield met het verzorgen van zieken, armen of ouderen die niet voor zichzelf konden zorgen. Dit was immers de primaire taak van het gasthuis.

Ook in meer gevallen is de rol van stadsbesturen in de opheffingen van gasthuizen terug te zien. Het stadsbestuur van Zwolle ondersteunde met subsidie tot in de zeventiende eeuw het S. Christoffel Proevenhuis. Tijdens het zogenoemde rampjaar, in 1672, besloot het stadsbestuur het proveniershuis op te heffen en het te veranderen in een soldatenhospitaal.³¹ Ook het Vergrote- of S. Jorisgasthuis in Haarlem had te maken met het stadsbestuur. In eerste plaats was het stadsbestuur verantwoordelijk voor het voordragen van de regenten van het gasthuis.³² Hierdoor kon het stadsbestuur directe invloed op het beleid van een gasthuis hebben. Zo werd het Vergrote- of S. Jorisgasthuis in 1810 gesommeerd om huizen af te staan aan het Oude Mannenhuis in Haarlem waardoor het Vergrote- of S. Jorisgasthuis nieuwe huizen moest aanschaffen om de proveniers in onder te brengen.³³ De invloed van het stadsbestuur op het beleid van proveniershuizen is ook te zien in het Leproos- of Proveniershuis in Schiedam, waarvan hier ook het stadsbestuur van de vijftiende eeuw tot 1846 de regenten benoemden. Ook in Schiedam was het uiteindelijk het

²⁹ Stadsarchief A'dam, Stukken betreffende de opheffing van het Leprozenhuis. (1857 – 1860), 369, inv. nr: 319.

³⁰ B.C. Hummel, Archief van het Sint Jorishof, Leprozenhuis en Oude Mannen- en Vrouwengasthuis (versie 22.1 2015) 3,4.

³¹ Historisch Centrum Overijssel, St.Christoffel Proevenhuis (Oude Manhuis) te Zwolle, Inleiding archiefnummer 0891.

³² N.H.A., Voordracht voor regenten van het Vergrote Proveniers- en Leprooshuis, 3993, inv. nr.: 62, 63 & 70.

³³ N.H.A., Rekeningen, 1733, 1803, 1810-1815 (1810), 1570. inv. nr.: 125.

stadsbestuur dat besloot tot opheffing van het proveniershuis.³⁴ Ook in Rotterdam was het de gemeenteraad die de opheffing van het Rotterdams Proveniershuis tot stand deed komen. Het huis diende opgeheven te worden als de laatste bewoners zouden zijn gestorven.³⁵ Tenslotte speelde ook in de opheffing van de Utrechtse gasthuizen het stadsbestuur een prominente rol, maar dit zal later aan de orde komen.

De gegeven voorbeelden laten een tweetal zaken zien. Ten eerste laten ze zien dat stadsbesturen vaak direct betrokken waren, of zelfs verweven waren, met de gasthuizen. Deze betrokkenheid uitte zich doorgaans in het benoemen van de regenten en het uitkeren van subsidie. Ten tweede laat het zien dat de stadsbesturen door deze betrokkenheid ook een belangrijke rol speelden in de opheffing van de gasthuizen, al verschillen de redenen hiervoor per context in plaats en tijd. In sommige gevallen zijn er structurele redenen aan te wijzen (financiële wantoestanden), in andere gevallen geven incidentele redenen (rampjaar zorgt voor andere behoeften) de doorslag. Door de aard van veel gasthuizen, namelijk het in de basis een zorginstelling zijn voor een zwakkere groep in de samenleving en hiervoor subsidie ontvangen, is de rol die de stadsbesturen speelden in de opheffing een vergelijkbaar kenmerk in de opheffingen.

De Franse Tijd (1795-1813)

In de toelichting op het archief van de S. Barbara- en S. Laurengasthuizen wordt vermeld dat het 'rijke St. Barbara Gasthuis' het voornamelijk in de revolutietijd zwaar te verduren had gekregen.³⁶ Het lijkt dan ook geen toeval te zijn dat het stadsbestuur van Utrecht enige jaren na de Franse Tijd (1795-1813) de gasthuizen rijp achtte voor samenvoeging. Nu verkeerden niet per definitie alle gasthuizen financieel gezien in desolate toestand, zo leren de archiefstukken, maar toch werd besloten de gasthuizen samen te voegen om betere zorg te garanderen. De Franse Tijd lijkt dus een moeilijke periode te zijn geweest voor gasthuizen. Ook in de beschrijving van het S. Anthony Gasthuis in Leeuwarden wordt de Franse Tijd beschreven als 'de moeilijkste tijd in eeuwen'.³⁷ De vraag is welke aspecten van de Franse Tijd dit veroorzaakten.

Vóór de Franse Tijd was de Republiek een gedecentraliseerde staat. De tamelijk middeleeuwse privileges van instellingen en gewesten waren nog voor een groot gedeelte in ere gebleven. Dit kwam er concreet op neer dat wat er gebeurde in een stad bepaald werd door lokale gemeenschappen, handelsmaatschappijen, gilden, schutterijen, kerken, universiteiten en (niet onbelangrijk) instellingen voor sociale zorg. Zij waren verweven met

³⁴ K. Heeringa, *Inventaris op de oud archieven der Gemeente Schiedam* (Schiedam 2008), 170.

³⁵ Stadsarchief Rotterdam, 'Proveniershuis', <http://www.stadsarchief.rotterdam.nl/proveniershuis#sloop>.

³⁶ U.A., Toelichting archief van de S. Barbara- en S. Laurengasthuizen, 709.

³⁷ Sint Anthony Gasthuis, 'Geschiedenis van het Sint Anthony', <http://www.sintanthonygasthuis.nl/info.asp?objectid=24> geraadpleegd 04-06-2015.

elkaar en vormden in de steden samen de institutionele structuur.³⁸ Door deze machtsstructuur had een sociale instelling als een gasthuis in de stad een prominente plek en een aandeel in de besluitvorming. Daarbij waren de gasthuizen, zoals al eerder beschreven, vaak nauw verbonden met het stadsbestuur.

Deze bestuursstructuur stond echter onder druk. Stadhouders Willem V deed in de achttiende eeuw verwoede pogingen om de Republiek te centraliseren. Hij stuitte hierbij op verzet van de Patriotten die deze oude privileges juist in ere hersteld wilden zien. Zelfs de bezetting van de Republiek door Frankrijk bracht geen einde aan de meningsverschillen over de verdeling van de macht tussen de zogenoemde Orangisten en de Patriotten. Met de nodige teleurstelling moesten zij erkennen dat de centralisatie die de Fransen doorzetten, niet was wat ze voor ogen hadden gehad voor de Republiek. Hoewel de naam 'Bataafse Republiek' verwees naar het verleden werd het staatsbestel in rap tempo vernieuwd. Er werd een grondwet in het leven geroepen, kerk en staat werden gescheiden en de uitvoerende, rechtelijke en wetgevende macht werden onafhankelijk van elkaar gesteld in navolging van de scheiding der machten. Deze veranderingen hadden diepgaande gevolgen voor de bestaande institutionele machtsstructuur. De gilden waren het voornaamste slachtoffer, er werd beoogd deze sociale instellingen tandoel te maken en langzaam werd ook begonnen met de afschaffing ervan.³⁹ De veranderingen hadden ook twee merkbare gevolgen voor de meeste gasthuizen. Ten eerste verloren zij hun machtspositie in de stad en konden bijvoorbeeld niet naar believen land exploiteren ten behoeve van hun instelling. Ten tweede konden zij niet zomaar rekenen op subsidie van het stadsbestuur. Dit kwam door het feit dat de gewesten hun financiële autonomie hadden verloren. De gewestelijke financiën werden nationaal gemaakt. Gewesten moesten nu verantwoording afleggen aan het nationale bewind. Het subsidiëren van bepaalde bevoorrechte instellingen als gilden en gasthuizen kwam hiermee dus ten einde.⁴⁰ Dat gewesten zich nu moesten verantwoorden zal ongetwijfeld een rol hebben gespeeld in de overtuiging dat een gasthuis maar opgeheven diende te worden als deze volgens het stadsbestuur niet meer goed functioneerde of teveel schulden had.

Ook toen de Bataafse Republiek in 1806 getransformeerd werd in het Koninkrijk Holland ging deze centralisatiepolitiek onverminderd hard door. Nederlands eerste koning, Lodewijk Napoleon, bleef aandringen op centralisatie op elk terrein om hierdoor economische vooruitgang te boeken.⁴¹ In het geval van de Utrechtse gasthuizen die samengevoegd werden, handelde het stadsbestuur dan ook in opdracht van niemand minder dan koning Willem I. In een poging de zorgstructuur te centraliseren in Utrecht was het Koninklijk Besluit

³⁸ Wielenga, *Geschiedenis van Nederland*, 179.

³⁹ *Ibidem*, 197-199.

⁴⁰ Wielenga, *Geschiedenis van Nederland*, 198, 199.

⁴¹ P.J. Rietbergen, *Lodewijk Napoleon. Nederlands eerste koning 1806-1810*. (Amersfoort 2006) 88.

uitgevaardigd dat de gasthuizen in Utrecht een gezamenlijk ziekenhuis moesten gaan vormen.⁴² De Franse Tijd betekende hierdoor voor veel gasthuizen dus een lastige periode, zelfs als ze financieel gezond waren.

De Armenwet van 1854

Waar de Franse Tijd voor veel gasthuizen getypeerd kan worden als een 'lastige periode', lijkt de Armenwet van 1854 een definitief sluitstuk van proveniershuizen in Nederland. Dat wil zeggen, in de vorm waarin men zorg of preuves kon inkopen bij gasthuizen of leprozenhuizen. Na de Armenwet stuurt het Amsterdamse stadsbestuur bijvoorbeeld aan op een definitieve sluiting van het S. Jorishof.⁴³ In tabel 1 is te zien dat tussen 1854 en 1900 de nodige gasthuizen hun deuren moesten sluiten. Ook in de beschrijving van het S. Anthony Gasthuis in Leeuwarden wordt de strijd met het stadsbestuur beschreven naar aanleiding van de Armenwet: "Op grond van de in 1854 ingestelde wet op het armenbestuur trachtte men het gasthuis te bestempelen als een gemeentelijke instelling. De voogden verzetten zich en er ontbrandde een lange juridische strijd."⁴⁴ Het S. Anthony Gasthuis wist echter te ontsnappen en bleef zelfstandig.

Met op de achtergrond de laat ingezette industrialisatie van Nederland en daarbij een groeiende arbeidersklasse neemt de Kamer op 23 mei 1854 de Armenwet aan. Deze wet had ernstige gevolgen voor gasthuizen. Sociale instellingen waarvan nog niet duidelijk was of ze onder gemeentelijk beheer vielen, vooral sociale instellingen die nog deel waren van de oude institutionele structuur, kwamen definitief onder het gemeentebestuur te staan. Dit werd door deze instellingen vaak niet gewaardeerd en er zijn hierom dan ook de nodige zaken voor de burgerlijke rechter verschenen.⁴⁵ De grote winnaars van de Armenwet waren de kerken. Zij mochten zelfstandig beslissen of en wie zij zouden helpen. Slechts bij noodzaak mochten overheidsorganen zich hiermee bemoeien. Op deze manier werden gasthuizen overbodig gemaakt omdat de basis van hun bestaan (het zorgen voor armen, zieken of hulpbehoevende ouderen) door de kerk werd overgenomen.⁴⁶ In zekere zin kan de Armenwet dus gezien worden als een sterk staaltje delegeren van de overheid. De kerkelijke instellingen werden verantwoordelijk en de gemeentelijke instellingen werden aan strikte regelgeving onderworpen.⁴⁷

⁴² U.A., Archieven van regenten der Vereenigde Gods- en Gasthuizen, 1311-1812 (1885), Toelichting archief 709.

⁴³ Hummel, Archief van het Sint Jorishof, 4.

⁴⁴ Site Sint Anthony Gasthuis, Geschiedenis van het Sint Anthony, <http://www.sintanthonygasthuis.nl/info.asp?objectid=24> geraadpleegd 04-06-2015.

⁴⁵ J.C. van Dam, H.J.P.J. Goedmakers, H. Klompmaker & J. de Vries, *Honderd jaren Armenwet 1854-1954. Maatschappelijke zorg in Historisch Perspectief* (Alphen a/d Rijn 1955) 99-102.

⁴⁶ P. de Rooy, *Republiek van rivaliteiten. Nederland sinds 1813*. (Amsterdam 2006) 66,67.

⁴⁷ Van Dam e.a., *Honderd jaren Armenwet*, 101.

9. Conclusies op subvragen

In de analyse werd als eerste ingegaan op het aantal proveniers en de inkomsten die gasthuizen hierdoor verwierfen. In grafiek 1 en 2 werden de verzamelde data inzichtelijk gemaakt. Het aantal proveniers vertoonde in de jaren voor de opheffing niet bepaald een neergaande tendens. Ook de proveniersinkomsten waren bij de meeste gasthuizen een constante factor gebleven. Blijkbaar werden er nog voldoende huizen verhuurd, genoeg inkoopsommen betaald en preuves gekocht. Het S. Anthonie Gasthuis in Utrecht lijkt juist een uitzondering met de kwakkelende proveniersinkomsten. Naar aanleiding van deze data kan dus niet worden gesteld dat de vraag naar dit soort zorg vanuit de samenleving afnam omdat deze bijvoorbeeld te duur was geworden. Voor de gevallen waarvan deze data bekend waren, zal een tekort aan proveniers of de inkomsten hiervan naar alle waarschijnlijkheid geen reden zijn geweest voor opheffing van het gasthuis.

Een kanttekening die hierbij moet worden geplaatst, is dat de gasthuizen ook niet allemaal volledig afhankelijk waren van de proveniersinkomsten. De grafieken met de zogenoemde 'proveniersinkomsten-ratio' laten zien dat de proveniersinkomsten gemiddeld maar 39% vormden van het totale inkomen van de gasthuizen.

In de analyse werd in de tweede plaats ook de algemene financiële situatie van het gasthuis bekeken. Hierin werden de winsten en tekorten van de gasthuizen berekend door de totale inkomsten en uitgaven te bekijken. In grafiek 5 was deze informatie voor de jaren voor de opheffing inzichtelijk gemaakt. Hoewel een aantal gasthuizen inderdaad kampte met financiële problemen was het niet zo dat elk gasthuis deze problemen kende. Integendeel, sommige gasthuizen waren financieel gewoon gezond vóór de opheffing. Naar aanleiding van deze data kan worden geconcludeerd dat het hebben van schulden voor sommige gasthuizen een (indirecte) reden was tot opheffing, maar beslist geen gezamenlijk kenmerk. Ook kan, al waren de data gering, geconcludeerd worden dat er geen direct verband lijkt te zijn tussen de jaren met een lage proveniersinkomsten-ratio en jaarlijkse tekorten. Als een gasthuis tekorten had, waren er dus vaak andere oorzaken.

In de analyse werden tenslotte ook andere oorzaken gezocht van aspecten die tijdens het onderzoek in archiefmateriaal opdoken. De rol van stadsbesturen, de Franse Tijd (1795-1813) en de Armenwet van 1854 werden geanalyseerd. In vrijwel alle opheffingen speelde het stadsbestuur een grote rol. Dit kwam omdat het stadsbestuur door de vroegmoderne institutionele structuur economisch en politiek nauw verweven was met gasthuizen. Hierdoor had het stadsbestuur vaak een stem in de opheffing van gasthuizen, al varieerden de redenen hiervoor per geval.

De Franse Tijd (1795-1813) vormde een uitdaging voor gasthuizen omdat de Republiek in deze tijd sterk gecentraliseerd werd. Evenals gilden verloren gasthuizen hun bevoorrechte positie. Ook hadden stadsbesturen minder vrijheid om sociale instellingen naar believen te ondersteunen. Zij moesten verantwoording afleggen aan een nationale staat. De rol van stadsbesturen is een kenmerkend aspect bij de opheffing van gasthuizen.

Ook de Armenwet van 1854 speelde een rol in de opheffing van veel gasthuizen. De kerken kregen door deze wet voorrang bij de bedeling en mochten zelf bepalen wie en of ze zouden helpen. Gasthuizen zagen hierdoor het aspect waarvoor ze aanvankelijk in het leven geroepen waren verdwijnen. Zij werden hierna vaak onder de gemeentebeheer gesteld en kregen een andere bestemming.

10. Conclusie op hoofdvraag

Als de antwoorden op de subvragen naast elkaar worden kan een conclusie voor de hoofdvraag worden opgesteld:

- Welke vergelijkbare kenmerken zijn aanwezig bij de opheffing van proveniershuizen van de achttiende tot de negentiende eeuw?

Geconcludeerd kan worden dat zowel een lagere zorgvraag vanuit de samenleving als een hachelijke financiële situatie niet gezien kunnen worden als een gezamenlijk kenmerk bij de opheffing van proveniershuizen van de achttiende tot de negentiende eeuw. Gasthuizen kwamen door het matige economische klimaat in de Republiek niet ineens zonder proveniers en proveniersinkomsten te zitten omdat hun zorg te duur werd geacht. Ook proveniershuizen zonder financiële problemen werden uiteindelijk opgeheven. Of een proveniershuis financieel gezond was of niet, woog meestal dus niet zwaar mee in de besluitvorming.

Uit het archiefonderzoek en de literatuur kwam naar voren dat de Franse Tijd (1795-1813) en de Armenwet van 1854 ook vaak een rol speelden in de opheffing. Hoewel de Franse Tijd zeker door de sterke centralisatie het bestaan van veel proveniershuizen op losse schroeven zette en de Armenwet de basisfunctie van proveniershuizen ontnam, kunnen deze niet als gezamenlijk kenmerk worden aangeduid. De invloed die deze ontwikkelingen hadden was namelijk erg afhankelijk van tijd en ruimte. Aangenomen kan worden dat tussen de ontwikkelingen in de Franse Tijd en de opheffing van proveniershuizen de nodige verbanden kunnen worden aangewezen. Zo zullen er ook de nodige verbanden aangewezen kunnen worden tussen het uitvoeren van de Armenwet en de opheffing van proveniershuizen. Om deze verbanden inzichtelijk te maken is echter verder onderzoek nodig met behulp van primaire bronnen.

Het kenmerkende aspect in de opheffing van proveniershuizen dat in deze studie aan het licht kwam, was de rol van de stadsbesturen. In welhaast elke opheffing speelde het stadsbestuur van de stad een prominente rol. Door hun betrokkenheid op financieel en economisch gebied konden zij deze rol spelen. De reden dat stadsbesturen aanstuurden op opheffing van een proveniershuis liepen uiteen. Soms zorgden urgente incidentele oorzaken in een stad voor de verandering van een gasthuis in een zieken- armen of weeshuis. In andere gevallen hield het stadsbestuur op met het verstrekken van subsidie, al dan niet van hogerhand opgelegd. Waar de stadsbesturen in de eerste plaats dus veelal zorgden voor het mede mogelijk maken van gasthuizen, zo maakten zij ook vaak een einde aan gasthuizen in de negentiende eeuw. De rol van het stadsbestuur kan daarom aangemerkt worden als vergelijkbaar kenmerkend aspect in de opheffing van proveniershuizen.

10.1 Terugblik op voorspellingen

Deze conclusie sluit niet aan bij de verwachtingen die eerder werden gesteld in het theoretisch kader. Hier werd gesteld dat de economische stagnatie van de Republiek waarschijnlijk tot gevolg had dat de tamelijk dure ouderdomsvoorziening in een proveniershuis voor veel mensen niet te veroorloven werd. Proveniershuizen zouden hierdoor te weinig inkomsten krijgen en in financiële problemen geraakt zijn. In het archiefonderzoek kwam echter naar voren dat van deze aspecten niet per definitie sprake was. Het feit dat er nog niet veel literatuur aanwezig was over de opheffingen van proveniershuizen maakte het uiteraard lastig om hier gefundeerde voorspellingen over te doen.

10.2 Lessen uit het verleden

In de 21ste eeuw is een plek in een verzorgingshuis op de oude dag vrijwel een vanzelfsprekendheid. Vroeger was dit niet het geval, hulpbehoevende ouderen dienden zelf hun oudedagsvoorziening te regelen. Proveniershuizen boden dit soort zorg aan om extra bijverdiensten te hebben. Aanvankelijk waren dit namelijk openbare gasthuizen en hierom werden ze gesubsidieerd door het stadsbestuur. De conclusies geven inzicht in de manier waarop deze proveniershuizen uiteindelijk verdwenen uit de samenleving. De gasthuizen die eens prominente plekken binnen de stad hadden gehad, moesten het nu doen met een bescheiden plek in de samenleving. Het leert ons wie wanneer in de geschiedenis verantwoording wilde dragen voor de ouderdomsvoorzieningen. Toen de proveniershuizen voor een groot deel uit de samenleving waren verdwenen was het de kerk die via de diaconie trachtte zorg te dragen voor de ouderen, mits ze lid waren van de kerk.

Tenslotte leren de conclusies van dit onderzoek ons dat economische en politieke veranderingen in de samenleving hun weerslag hadden op de ouderdomsvoorzieningen en de aanbieders hiervan. In de vroegmoderne tijd was al te zien dat politieke instellingen verweven waren met ouderdomsvoorzieningen en hier ook invloed op uitoefenden. Dit aspect is echter in de hedendaagse samenleving niet verdwenen en hierdoor kunnen ook vergelijkingen met het heden mogelijk gemaakt worden.

11. Literatuurlijst

Bronnen

Op volgorde van inventaris nummer

Noord-Hollands Archief te Haarlem

Registers van de verhuring van de woningen aan de proveniers, 1707-1826. Met alfabetische klapper op bewoners (1779-1816), 1570, inv.nr. 11.

Registers van de verhuring van de woningen aan de proveniers, 1707-1826 (1816-1826), 1570, inv. nr. 12.

Voordracht voor regenten van het Vergrote Proveniers- en Leprooshuis, 3993, inv. nr.: 62, 63 & 70.

Registers van ontvangsten en uitgaven, 1707-1779, 1813-1821 (1813-1821), 1570, inv. nr. 123.

Rekeningen, 1733, 1803, 1810-1815 (1810), 1570. inv. nr.: 125.

Utrechts Archief

Rekeningen van de eerste huismeester (in 1810 de rentmeester) van het gasthuis, 1676-1810 (met hiaten) (1801, 1806 en 1810), 709, inv. nr. 1284-21, 1284-22 en 1284-23.

Rekeningen van de eerste huismeester (vanaf 1734 van de rentmeester) van het gasthuis, 1461/62-1809/10 (met hiaten), 1811-1814 (1811-1814), 709, inv. nr. 1623-25.

Rekeningen van de eerste huismeester van het gasthuis, 1486/87-1811 (met hiaten) (1801/02-1811), 709, inv. nr. 1856-27.

Rekeningen van de eerste huismeester, 1671/72-1758/59 (met hiaten), 1772/73-1811/12 (1796/97-1811/12), 709, inv. nr. 2003-8.

Stadsarchief Amsterdam

Stukken betreffende de opheffing van het Leprozenhuis. (1857 – 1860), 369, inv. nr. 319.

Grootboek. (1798-1860), 369, inv. nr. 362.

Bronnenuitgaven

Heeringa, K., *Inventaris op de oud archieven der Gemeente Schiedam* (Schiedam 2008).

Historisch Centrum Overijssel, St.Christoffel Proevenhuis (Oude Manhuis) te Zwolle, Inleiding archiefnummer 0891.

Hummel, B.C., Archief van het Sint Jorishof, Leprozenhuis en Oude Mannen- en Vrouwengasthuis. Inventaris (versie 22.1 2015).

Utrechts Archief, Toelichting archief van de S. Barbara- en S. Laurens-gasthuizen, 709.

Utrechts Archief, Archieven van regenten der Vereenigde Gods- en Gasthuizen, 1311-1812 (1885), Toelichting archief 709.

Literatuur

Anthony Gasthuis Site, Geschiedenis van het Sint Anthony Gasthuis te Leeuwarden (deel 2), <http://www.sintanthonygasthuis.nl/info.asp?objectid=24> geraadpleegd 06-06-2015.

Boele, A., A. Bouman & T. de Moor, 'Commerciële huishoudens? De gevolgen van het Europese huwelijkspatroon en de inzet van niet-familiale hulp als overlevingsstrategie voor ouderen in het vroegmoderne Holland (casus: Leiden)'. In: I. de Vos, K. Matthijs & B. van de Putte (eds.), *Kwetsbare groepen in/en historische demografie. Historisch-demografisch onderzoek in Vlaanderen en Nederland. Jaarboek Historische Demografie 2014* (Leuven/Den Haag 2014).

van Dam, J.C., H.J.P.J. Goedmakers, H. Klompmaker & J. de Vries, *Honderd jaren Armenwet 1854-1954. Maatschappelijke zorg in Historisch Perspectief* (Alphen a/d Rijn 1955).

Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, De waarde van de gulden/euro, <http://www.iisg.nl/hpw/calculate-nl.php>.

Laslett, P., 'Family, kinship and collectivity as systems of support in pre-industrial Europe: a consideration of the 'nuclear-hardship' hypothesis', in: C. Briggs, S. Hautaniemi, J. Marfany & M.L. Nagata (ed.), *Continuity and Change* (Cambridge 1988).

van Leeuwen, M.H.D., *De Rijke Republiek* (Amsterdam 2000).

Meersseman, S., *Het "Sente Jacopshuus up Nieuwland" te Gent. Godshuis of politieke instelling.* – HMGOG, nr. XLV (1991).

van Mosselveld, J.H., 'De stedelijke Godshuizen van Geertruidenberg', in: *Jaarboek van de geschieden en oudheidkundige kring van Stad en Land van Breda "De Oranjeboom"*, nr. 84 (1965).

Rietbergen, P.J., *Lodewijk Napoleon. Nederlands eerste koning 1806-1810.* (Amersfoort 2006).

Ritske Boelemagasthuis Site, Geschiedenis, <http://www.ritskeboelemagasthuis.nl/geschiedenis>. Geraadpleegd op 30-05-2015.

de Rooy, P., *Republiek van rivaliteiten. Nederland sinds 1813.* (Amsterdam 2006).

Spaans, J., *Armenzorg in Friesland 1500-1800: publieke zorg en particuliere liefdadigheid in zes Friese steden Leeuwarden, Bolsward, Franeker, Sneek, Dokkum en Harlingen* (Hilversum 1997).

Stadsarchief Rotterdam, 'Proveniershuis - Sloop', <http://www.stadsarchief.rotterdam.nl/proveniershuis#sloop>, geraadpleegd op 06-06-2015.

Wielenga, F., *Geschiedenis van Nederland. Van Opstand tot heden* (Amsterdam 2012).

van Zanden, J.L., 'De economie van Holland in de periode 1650-1805: groei of achteruitgang? Een overzicht van bronnen, problemen en resultaten', in: *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden*, 102 (1987), afl. 4.